

TASAVVUFÎ DÜŞÜNCENİN PANTEİZM'İN, ATEİZM'İN, DEİZM'İN, AGNOSTİSİZM'İN ÜRETTİĞİ İNANÇ PROBLEMLERİNE KARŞI ALTERNATİF ANLAYIŞ TARZLARI

Alternative Understanding Styles Offered by Sufi Thought Against The Faith
Problems Generated by Pantheism, Atheism, Deism, Agnosticism

Esmâ SAYIN

Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Balıkesir, Türkiye.
Assoc. Prof., Balıkesir University, Faculty of Theology, Department of Sufism, Balıkesir, Turkey.
esmasayin16@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9420-700X.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 05 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 04 Ekim / October 2023

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / PubDateSeason: Aralık / December 2023

Cilt / Volume: 24 **Sayfa / Pages:** 179-204

Atrf / Citation: Sayın, Esmâ. "Tasavvufî Düşüncenin Panteizm'in, Ateizm'in, Deizm'in, Agnostisizm'in Ürettiği İnanç Problemlerine Karşı Alternatif Anlayış Tarzları [Alternative Understanding Styles Offered By Sufi Thought Against The Faith Problems Generated By Pantheism, Atheism, Deism, Agnosticism]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 24 (Aralık / December 2023): 179-204

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1355679>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Esmâ SAYIN**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Panteizm, Tanrı-âlem ikiliğini/dualizmini ya da çokluğunu/plüralizmini ortadan kaldıran ve Tanrı'nın her şeyi kapsadığını ortaya koyarak O'nun varlıklar âlemi içerisinde 'her şey' olduğunu ifade eder. Panteizm'i eleştirenler, söz konusu Tanrı anlayışının aşkınlık fikrini reddetmek suretiyle, Ateizm'e yardımcı olduğunu söylemişlerdir. Yine Panteizm, 'Tanrı, her şeydedir.' demesi nedeniyle, varlık dereceleri arasındaki ayırımı ortadan kaldırdığı, örneğin taşla insanı ve en kötüsü Allah Teâlâ'yı eşit tuttuğu gerekçeyle eleştirilmiştir. Oysa ki Mutasavvıflara göre âlem her an değişerek yok olmakta olan birtakım suret ve şekillerden meydana gelmiştir. Yani kâinat, Allah Teâlâ'nın isim ve sıfatlarının bir yansımasından ibarettir. Vahdet-i vücûd, vahdet ve vücûd kelimelerinin birleşiminden meydana gelen bir tamlamadır.

İnançsız veya inkârcı insan modeli ortaya koyan 'Tanrısızlık' düşüncesi olan Ateizm yerine Tasavvuf, ilahî aşkla ve muhabbetle Allah'a bağlanmayı insanın hayatının merkezine yerleştirir. Dinlere, peygamberlere, ibadetlere gerek olmayan akli bir Tanrı inancına dayanan Deizm'e karşı tasavvufî düşüncede insan, Takvâ ve Verâ anlayışıyla Allah'a karşı sorumluluk duygusuyla, derin bir saygıyla, emir ve yasaklara uyma hassasiyetiyle davranışlarını şekillendirir. Tanrı'nın varlığı konusunda yargıda bulunmaktan kaçınan ve Allah'a karşı bir tür şüphecilik veya kararsızlık içerisinde bulunan Agnostizm'e karşı tasavvufî düşüncede insan, her durum ve şartta Rabbin'den razı olarak O'ndan memnundur ve yakîn anlayışıyla şüphesiz bir imanla O'na inanır. Bu bağlamda araştırmamızda hem Panteizm, Ateizm, Deizm, Agnostisizm ile ilgili güncel kaynak, kitap ve makâlelere hem de Tasavvuf'un temel klasiklerine ulaşılarak konumuz kapsamında bu kaynaklar arasında karşılaştırma ve değerlendirme noktaları amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Panteizm, Ateizm, Deizm, Agnostisizm.

Abstract

Pantheism abolishes the God universe dualism or multiplicity/pluralism and states that God is "everything" in the realm of beings, hence it states that He covers everything. Critics of pantheism advocate that this understanding of God aids atheism by rejecting the idea of transcendence. Again, pantheism has been criticized on the grounds that the phrase "God is in everything" eliminates the distinction between the degrees of existence by, for instance, equating stone and man, and worst of all, Allah. But Sufis advocate that the universe consists of various forms and shapes that constantly change and dissolve. In other words, the universe is nothing but a manifestation of Allah's names and titles. Wahdat al-Wujûd is a noun-phrase that includes the words unity (wahdat) and existence (wujûd).

Atheism is the idea of "Godlessness" that presents an unbeliever or denial model of man. Sufism, on the other hand, places connecting to Allah with divine love and affection at the center of human life. Deism is based on a rational belief in God that does not need religions, prophets or worship. In Sufism, on the other hand, human beings shape their behaviours with the understanding of Taqwâ and Warâ', with a sense of responsibility towards Allah, with deep respect and sensitivity to obey orders and prohibitions. Agnosticism is an understanding that avoids making judgments about the existence of God and is in a kind of skepticism or indecision towards God. In Sufism, on the other hand, humanbeing is pleased with his Lord in every situation and circumstance and believes in Him with an undoubted faith with a certain understanding. In this context, in our research, it is aimed to reach current sources, books and articles about Pantheism,

Atheism, Deism, Agnosticism, as well as the basic classics of Sufism, and compare and evaluate points between these sources within the scope of our subject.

Keywords: Sufism, Pantheism, Atheism, Deism, Agnosticism.

Giriş

Tasavvuf; manevî merkezli bir yaşam tarzıdır. “Gerçekte tasavvuf, insan-hayat ve dünyaya ilişkin kavrayışımızın derinleşmesinde bize çok önemli imkânlar sağlar. Tasavvufî anlayış, varoluşsal ve kalıcı değerlerin ne olduğunu anlamanın ve kendimizi keşfetmenin son derece önemli bir yoludur. Kendini keşfeden insan, tasavvuf sayesinde ‘Kendini’ ve ‘Rabbini’ tanır. Ahlakî ve manevî değerlerin güzelliğinin somut bir şekilde hissedilmesinde de, tasavvuf çok önemli katkılarda bulunur. Tasavvuf’un insanda bir yandan var oluşa ilişkin en derin hissedişleri, öte yandan da en yüce duyguları ve en asil düşünceleri uyandıran bir yaşamın dışı vurumu olduğunu anlamak da büyük önem taşır.”¹

Tasavvuf, ilahî aşk ve muhabbetle Allah Teâlâ’ya bağlanmaktır. Allah’a aşk ve sevgiyle bağlanan ve O’nun rızâsı ve sevgisi dışındaki her şeyin esirliğinden kurtulan bir insan için, kalbini gerçek sevgiye ve ilahî aşka odaklamak mümkündür.² “Muhabbet, tercihi sevgili lehine yapmaktır. Sevgilinin arzusunu, kendi arzusunun önüne geçirmektir.”³

Araştırmamızın yönteminden bahsedecek olursak; Panteizm, Ateizm, Deizm, Agnostisizm ile ilgili bütün kitap, makâle ve çalışmalar incelenip bu çalışmalardaki ana konular ve düşünce sistemleri tespit edilmiş; daha sonra bu düşünce sistemlerinin oluşturduğu inanç problemlerine tasavvuf ilminin bulduğu çözümler değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada bilgi toplama konusunda, literatür tarama yöntemine; düşünce sistemleri ve kavram tanımlamaları arasında karşılaştırma tekniğine başvurulmuştur. Bu bağlamda kavramlar ve düşünce sistemleri arasındaki farklılıklar ya da benzerlikler tespit edilerek Panteizm, Ateizm, Deizm, Agnostisizm’den kaynaklanan inanç problemlerine, tasav-

¹ Esmâ Sayın, *Tasavvuf Terapisi* (İstanbul: Hayy Kitap 2020), 7.

² Esmâ Sayın, *Tasavvuf Eğitimi Hafıza Teknikleriyle Tasavvuf Kavramları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 25.

³ Ebû Bekir Muhammed Kelâbâzî, *Taarruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf* (Kâhire: Mektebetü’l-Külliyyâti’l-Ezheriyye, 1980), 130.

vuf ilminin öngördüğü çözümlerle ve alternatif düşünce sistemleriyle açıklık getirilmiştir.

Böylece Panteizm, Ateizm, Deizm, Agnostisizm ile ilgili araştırmalardan çıkan temel sonuçlarla tasavvuf klasiklerindeki temel yaklaşımlar yorumlanarak karşılaştırılmış ve günümüzün inanç problemlerine tasavvufî bakış açısıyla çözümler sunulmuştur.

1. Günümüzün İnanç Problemlerine Karşı Kulluk Bilinci

“Panteizm’e göre, her şey Tanrı’dır ve Tanrı’nın her şeyi kapsadığı düşüncesine rağmen Panteizm, Tanrı’yı bütün varlıklar seviyesine indirir.”⁴ Buna karşılık tasavvufî düşüncede her şey, Allah Teâlâ’dandır ve O’na bağlıdır. Her şey, O’ndan gelmiş ve O’na gidecektir. Tasavvufî düşüncede Allah Teâlâ, eşi benzeri olmayan ve kusursuz olan mükemmel tek Yaratıcıdır.

Vahdet-i vücûd anlayışı, tevhid ve tenzih anlayışına dayanır. Tevhid, Allah’ın birliğine ve eşsizliğine dayanır. Tenzih ise, Allah’ın yaratılmışlar gibi kusurlu olmadığına, O’nun eşsiz ve mükemmel olduğuna inanmaktır.

Tanrı’nın varlıklar âlemi içerisinde her şey olduğuna inanarak yada yaratılmış her şeyin Tanrı olduğunu ifade ederek Allah Teâlâ’yı yaratılmışlar seviyesine düşüren Panteizm anlayışı yerine tasavvufî düşüncede insan, tevhid ve kulluk anlayışıyla Rabbine bağlıdır. Bu anlamda kulluk itibarıyla güçlü olan kullar, kendilerini Allah’a ayırmış ve O’nun sevgisiyle meşgul olmuşlardır. Dolayısıyla şeytan, onlara ulaşacak yol bulamamıştır. Çünkü onlar, dünya sevgisini kalplerinden çıkarmışlardır.⁵

İbadetle yücelen bir kul, nefesine şöyle seslenebilir: “Nefsinin esiri isen, nefsinin kulusun. Dünyanın esiri isen, dünyanın kulusun.”⁶ “Nefsine değil Rabbine kul olan bir kişi, kulluğun zevkine, ancak dört şeyle erişebilir: Bunun ilki, Allah’ı tanımaktır. İkincisi, nefsi tanımak-

⁴ Musa Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 65.

⁵ Hâris Muhâsibî, *Riâye li hukûkillâh* (Kâhire: Dâru’l-Kütübü’l-Hadîseti, 1970), 223.

⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâletü’l-Kuşeyrî* (Beyrût: Dâru’l-Hayr, 2003), 325.

tır. Üçüncüsü, ölümü tanımaktır. Dördüncüsü ise, ölümden sonraki mükâfat ve cezayı tanımaktır.”⁷

Ateizm’in aksine tasavvufî düşüncede insan, kulluk ve hürriyet anlayışıyla Rabbine bağlıdır. Nefsi tanıyan, onu hesaba çekmeye ve onunla mücadele etmeye hazırlanır. Ölümü tanıyan, Allah’ın hesap günündeki hesabına hazırlanır. Mükâfat ve cezayı tanıyan, Allah’a vereceği hesabı düşünerek davranışlarını belirler.

Bu hayatta insan için en anlamlı ve en özel onur, kul olmaktır. Allah’ın huzurunda eğilip, kulluğun sadece O’na layık olması gerektiğini bilenler, başkalarının önünde eğilmezler. “Bir tek kapıya, yani yalnızca Allah’a kul olmasını bilenler, insana, paraya, mevkiye, şöhrete kul olmak gibi başka kulluklardan kendilerini kurtarmış olacaklardır.”⁸

Bu noktada hürriyet, Allah’tan başkasının kulu ve kölesi olmamaktır. “Bir başka deyişle insanın hem zihin hem de kalp açısından Allah dışındaki hiçbir varlığa bağlanmamasıdır.”⁹ Böylece insan, ilahî aşka ve gerçek hürriyete kavuşmak istiyorsa; şehvetinden, nefsinin-şeytanın tuzaklarından ve Allah’ın rızâsı haricindeki arzularından hür olmak durumundadır.¹⁰

Kutsal ya da aşkın Tanrı düşüncesine yer vermesine rağmen, O’nu aşkın olmasından dolayı evrenden ve insandan bir bakıma elini çekmiş bir Yüce Yaratıcı olarak gören ve buna karşılık din, peygamber, vahiy anlayışına sahip olmayan Deizm’in aksine tasavvufî düşüncede insan, yine kulluk ve hürriyet anlayışıyla Rabbini hayatının merkezine alır.

Tasavvufî anlayışa göre kulluk ve hürriyet, insanın dünyevî menfaat ve uhrevî karşılık da dâhil olmak üzere hiçbir varlık karşısında boyun eğmemesi ve hiçbir şeyin esareti altında bulunmaması demektir. “Hürriyet, kişinin ne dünyada hemen verilecek bir mala ve ulaşılabilecek olan bir makama, ne de uzun vadede ahiretteki bir ihtiyaca ve hazza kul olmaması durumudur.”¹¹

⁷ Serrâc Tûsî, *Lüma fi târihi’t-tasavvufi’l-İslâmiyyi* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyyeti, 2001), 63.

⁸ Mehmet Bayrakdar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi* (Ankara: Doğuş Matbaacılık, 1987), 86.

⁹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 289.

¹⁰ Esmâ Sayın, *Tasavvuf Terapisi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2014), 92.

¹¹ Kuşeyrî, *Risâletü’l-Kuşeyrî*, 353.

Hürriyet, başkalarının kulu ve kölesi olmamak, bunun aksine serbest ve hür olmaktır. “En yüksek seviyede Allah’a kul olma haline, hürriyet denir. Hakk’a tam kul olan, tam hür olur.”¹² Aslında insanın hayatı boyunca Allah dışında hiç kimsesi yoktur. İnsan, ölüm anında da yaşamda da yalnızdır. Belki de insanın en büyük gücü, yalnızlıkla ve kullukla gelen özgürlüğüdür. Çünkü yalnızlığı ve kulluğu, insanı gerçek anlamda Rabbine bağlar.

Agnostizm’e karşı tasavvufî düşüncede insan, kulluk ve hürriyet anlayışı içerisinde Rabbine şüphesiz bir imanla bağlanır. Bu noktada insanın üzerinde, kulluktan bir iz bulunmadıkça, o, gerçek hürriyete ulaşamaz. “Kulluk, olgunlaşmadıkça hürriyet olgunluğa kavuşamaz; kulluk olgunlaşınca, buna hürriyet adı verilir. O zaman hürriyeti anlamak ve Allah’a kul olmak isteyen, Allah Teâlâ ile arasında bulunan gizli hâlleri temiz tutmalıdır.”¹³ Bu gizli haller, Allah ile kul arasında yaşanan en mahrem dualardan ve en samimi ibadetlerden doğan hallerdir.

Gerçekte hürriyet, benlikten özgürleşerek nefsin esiri olmaktan kurtulmaktır.¹⁴ “Bu bağlamda ibadetler, ego veya benliğin, içinde bulunduğu mekanizmadan kurtulup gerçek hürriyete sığınmasıdır.”¹⁵

2. Tasavvufî Düşüncenin Panteizm’in, Ateizm’in, Deizm’in, Agnostisizm’in Ürettiği İnanç Problemlerine Karşı Alternatif Anlayış Tarzları

Tasavvufî düşünce, kendine has düşünce sistemiyle Panteizm, Ateizm, Deizm ve Agnostisizm’in meydana çıkardığı inanç problemlerine karşı çözüm önerileri sunmuş ve bu düşünce akımlarına karşı alternatif anlayış tarzları ortaya koymuştur.

2.1. Panteizm’e Karşı Vahdet-i Vücûd Anlayışı

Tanrı-âlem ilişkisinde, aşkın ve Yaratıcı Tanrı anlayışlarının karşısında içkin Tanrı anlayışı olan Panteizm yer almaktadır. “Bu anlayış,

¹² Tûsî, *Lümâ fi târihi’t-tasavvufîl-İslâmiyyi*, 67.

¹³ Kuşeyrî, *Risâletü’l-Kuşeyrî*, 354.

¹⁴ İsmail Ankaravî, *Minhâcü’l-fıkârâ*, haz. Saadettin Ekici, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 248.

¹⁵ İsa Çelik, *Muhammed İkbâl’in Tasavvufî Düşüncesi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 279.

varlığın Yaratıcı ve yaratılmış gibi ikiliğini ortadan kaldırmaktadır ve varlığın birliğini, Tanrı ile tabiatın bir bütünlük içerisinde aynı şey olduğunu ileri sürmektedir.”¹⁶

Hâlbuki Vahdet-i vücûd'a göre Allah, yaratılmışların hiçbirine benzememektedir. Zâtı da yaratılmışlar tarafından kavranamaz. “Panteistler; ilâhî dine, ibadetlere, dinî merasimlere, ahirete, emir ve yasaklara önem vermezken; vahdet-i vücûd anlayışında bunlar çok önemlidir.”¹⁷

“Panteizm algılayışına göre Tanrı, her şeydir ve her şey, Tanrı'dır. Tanrı-evren-insan ayrımı yoktur, böyle bir ayrım aklın yanılmasıdır.”¹⁸ Panteizm'i eleştirenler, söz konusu Tanrı anlayışının aşkınlık fikrini reddetmek suretiyle, Ateizm'e yardımcı olduğunu söylemişlerdir.

Panteizm'i kabul edenler, yaratan ile yaratılmışı, müessir ile eseri aynı kabul etmektedir. Hâlbuki bunlar yaratılmışların sıfatları olup Allah, bu gibi sıfatlardan uzaktır. Panteistler, evrende ortaya çıkışı zorunlu kabul ederken; Allah'ın irade sıfatını inkâr ederler ve ibadetlere de ihtiyaç duymazlar.¹⁹

Oysa ki Mutasavvıflara göre âlem, her an değişerek yok olmaktadır. Yani evren, Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarının yansımasından ibarettir. Buna karşılık tasavvufî düşüncede, Allah Teâlâ; eşsiz, benzersiz ve mükemmel bir Yaratıcıdır; O, yaratılmışlar seviyesine indirgenemez. O, Yaratıcıdır; O'nun dışındaki bütün varlıklar, yaratılmıştır. Bu noktada Vahdet-i vücûd, bir tenzih düşüncesidir.

Panteizm anlayışı, Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında, aşkınlık fikrini kabul etmediği için Tanrı'nın varlığını reddeden Ateizm'in bir takım argümanlarını doğrular niteliktedir. Panteizm'de, âlemde aşkın bir Tanrı anlayışı olmadığı için yaratma fikri de yoktur. Oysa Teizm'de iradesi olan hür bir Yaratıcı fikri vardır. Panteizm'de Tanrı'dan ayrı bir

¹⁶ Hüsamettin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri* (Konya: Hüner Yayınları, 2009), 224.

¹⁷ Hüsamettin Erdem, *Bir Tanrı Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1990), 123.

¹⁸ Musa Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 65.

¹⁹ Mustafa Ateş, “Baha Tevfiğ'in Tanrı Problemine Yaklaşımı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 261

âlem düşünülmediği için yaratma söz konusu değildir.²⁰ “Vahdet, tevhit kelimesinden türemiş bir kavramdır. Vahdet kavramı, teklik ve bir olma anlamlarına gelmektedir. Kesretin yani çokluğun zıddıdır.”²¹

Vahdet-i vücûd anlayışında Allah Teâlâ'nın bölünemeyen ve parçalanamayan birlik oluşu, vahdet kelimesi ile ifade edilmiştir.²² “Vahdet-i vücûd düşüncesinde varlık, zorunlu ve mümkün varlık diye ikiye ayrılır. Zorunlu varlık, Yüce Allah'tır. Hak Teâlâ'nın iradesi, güçlü ve küllî bir iradedir.”²³ “Panteizm'in, kötülük problemini de daha karmaşık hale getirdiği ifade edilmiştir. Bundan dolayı da, onun günâhı, ahlakî sorumluluğu ve kötülükle mücadelenin gereğini açıklayamadığı söylenmiştir.”²⁴

Panteizm'de ibadet, dua ve kulluk gibi kavramlar da anlamını yitirmektedir. “Panteizm; yaratmaya, insan hürriyetine ve dinî tecrübeye imkân tanımadığı için son derece karamsar bir öğretilerdir.”²⁵ Panteizm'de küllî iradenin gücü, insanın iradesinin önemi ortadan kaldırıldığı için onun sorumluluk duygusu pasifleştirilmiştir.

Panteizm'de, Yaratıcı-yaratılan ayrımı ortadan kalktığı için, Tanrı eşya ile aynı kabul edilir. Vahdet-i vücûd'da ise eşya, bizzat Allah Teâlâ'nın kendisi değildir; hakikatini Tanrı'da bulan gölge varlıktır. Panteizm'de, Tanrı-insan özdeş kabul edildiğinden ilahî emir ve yasaklara, zühd ve ibadet hayatına, ahiret hayatı gibi unsurlara yer verilmemiştir.²⁶

“Panteizm'de oluş, zorunlu kabul edildiğinden Allah Teâlâ'nın küllî iradesine ve yaratma sıfatına yer yoktur. Vahdet-i vücûd'da ise, Allah fill-

²⁰ Sadreddin Konevî, *Tasavvuf Metafizigi: Miftahul-Gayb*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayınları, 2010), 22.

²¹ Muhammed Ali Yıldız, “Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufi Görüşleri”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 126.

²² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1996), 552.

²³ Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/432.

²⁴ Aydın Topaloğlu, *Tanrı Tanımsızlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm* (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2001), 87.

²⁵ Musa Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı* (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 36.

²⁶ Muhyiddin İbn Arabî, *Futûhâtul-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâ'i'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye* (Bejrût: Dâru's-Sâdir, 1994), 89.

erinde irade sahibidir, zorunluluk söz konusu değildir. Vahdet-i vücûd, inzivaya çekinilmesi sonucu manevî açılımların gerçekleşmesiyle edilen ledünni bilgilere dayanmaktadır. Bu ilmin hakikatinin kavranılabilmesi için, insan-ı kâmilin gözetimi altında yetişmek şart koşulmuştur. Panteizm'in anlaşılabilmesi için, böyle bir şart ortaya konulmamış, akıl ve zeka yeterli görülmüştür.”²⁷

2.2. Ateizm'e Karşı Muhabbet ve İlahî Aşk Anlayışı

Ateizm terimi, Tanrı'nın ya da Tanrı'ların var olmadığı düşüncesine inanan felsefi bir akımdır.²⁸ “Ateizm kavramının tanımlanabilmesi, Teizm'in anlaşılmasına bağlıdır. Zira Ateizm, bir anlamda Teizm'e tepki olarak ortaya çıkmıştır. Semavî dinlerin tamamı, Teizm inancını benimsemiş olmasına rağmen kendi inançlarını ön plana çıkartıp diğerlerinin Teizm yorumunu reddetmiştir.”²⁹

“Türkçe'de Ateizm kavramını tam olarak karşılayan bir kelime olmamasına rağmen 'Tanrı tanımaz' terimi yaygın olarak kullanılmaktadır. Ateizm kavramının genel olarak 'Tanrı inancına sahip olmayan' şeklinde yapılan tanımının dışında ayrıntılı olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekir. Bazı Ateistler'e göre Ateizm; Tanrı'yı reddetmekten ziyade, zihinde Tanrı fikrine sahip olmamak anlamına gelir.”³⁰

Tasavvufî düşünce, Tanrı inancına sahip olmayan Ateizm yerine ilahî aşkı ve muhabbeti merkeze alır. Aşk da, muhabbetin en yoğun olduğu noktada ortaya çıkar. Bu manada aşk, doyum olmayan bir duygudur. İçildikçe, susuzluk artar. Susuzluk arttıkça, daha çok içilir.³¹ Deniz suyuna girilirse serinliği ve huzuru eşsiz olan bir tat hissedilir; ama bir türlü denizin tuzlu suyu, susuzluğunuzu azaltmaz. “Aşırı derecede sevgi anlamına gelen aşk, muhabbetin seveni kavraması, bütün vücuduna yayılmasıdır.”³² Aşk ve muhabbetin eşsiz tadına baktıkça, ondan

²⁷ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî-i mânevî*, haz. A. Nicholson (Tahrân: İntişârât-ı Hermes, 2003), 67.

²⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 82.

²⁹ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları* (İstanbul: Furkan Yayınları, 2001), 13.

³⁰ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu* (İstanbul: Şehir Yayınları, 2000), 156.

³¹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 175.

³² Muhammed Ali Yıldız, “Hüdayi ve Bazı Tasavvufî Görüşleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar*

daha da çok içersiniz; ama susuzluğunuzun daha da arttığını hissedersiniz. Böylece insan, Allah Teâlâ'ya muhabbetle ve aşkla bağlandıkça Ateizm fikrinden uzaklaşır.

Ateizm, Teizm'in iddialarının karşısında yer alan bir tanrısızlık düşüncesidir.³³ "Ateizm kavramı, 'inançsız' veya 'inkârcı' gibi kelimelerle ifade edilir. Ayrıca bu kelime, dinî literatürümüzdeki 'kâfir, müşrik, zındık' gibi sözcüklerle de vurgulanır."³⁴ Ateizm düşüncesi; pratik, teorik, duygusal veya entelektüel olup olmadığına bakılmaksızın ister monoteist ister politeist olsun en genel ifadesi ile her türlü Tanrı inancının reddedilmesi, dar anlamda ise, İbrahimî dinlerin teistik inanışlarına karşı ontolojik ve epistemolojik düzeydeki inançsızlık düşüncesi olarak anlaşılır.³⁵

İnançsız veya inkârcı insan modeli ortaya koyan Tanrısızlık düşüncesi olan Ateizm yerine tasavvuf, ilahî aşkla ve muhabbetle Allah'a bağlanmayı kişinin hayatının merkezine yerleştirir. Zaten Allah Teâlâ, bir kulunu sevdiği zaman, O'nun muhabbeti kulunu bütün yaratılmışlara sevdirebilir.³⁶ Bütün yaratılmışlar tarafından sevilen insan, hem Rabbini hem bütün varlıkları Allah için sever.

Allah sevgisi ve O'na şüpheşiz iman anlamına gelen yakîn iman, bütün Ateizm türlerine dair alınmış bir önlemdir. Bu bağlamda Teorik Ateizm, Tanrı'nın var oluşunu inkâr eden düşünce sistemidir.³⁷

"Metodolojik Ateizm ise, insanın bilgi süreçlerinde başvurduğu tecrübe etme ve sistematik düşünme yetilerinin tanrıtanımazlık ideolojisi ile istila edilmesi sonucunda üretilmiş bir tanımlama biçimidir. Çocukları doğuştan Ateist gören, bilinçsiz Ateizm türüne 'Mutlak Ateizm' denir."³⁸

"Pratik Ateizm, Tanrı yokmuş gibi yaşayanların tutumudur. Tanrı yok-

Dergisi 62 (2019), 186.

³³ Paul Draper, *Atheism and Agnosticism* (New York: The Stanford of Philosophy Publishing, 2017), 43.

³⁴ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 162.

³⁵ Michael Martin, *Atheism: A Philosophical Justification* (Philadelphia: Temple Publishing, 1990), 465.

³⁶ Şah Veliyyullah Dihlevî, *Huccetullâhî'l-bâliğa* (Kâhire: Dârü't-Türâs, 1985), 82.

³⁷ Gavin Hyman, *Atheism in Modern History, The Cambridge Companion of Atheism*. ed. Michael Martin (New York: Cambridge University Press, 2007), 30.

³⁸ George H. Smith, *Atheism: The Case Against God* (New York: Prometheus Book, 2003), 13.

muş gibi yaşamak, genellikle Tanrı'nın olmadığı bir değerler sistemine göre yaşamaktır.”³⁹

Tasavvufî düşüncede, bütün Ateizm türlerindeki Tanrı tanımazlığa ve Tanrı yokmuş gibi yaşama anlayışına karşı ilahî aşkla ve muhabbetle Allah Teâlâ'ya bağlanma fikri vardır. Bu nedenle Mevlânâ, “Aşk, her ne şekilde açıklasam da, anlatsam da onu tarifte insan, dilsiz kalır. Kalem, gerçi her şeyi yazar ama aşka gelince başı döner. Akıl, aşkı anlatmada çamura saplanan bir merkep gibidir. Aşk ve âşıklığı yine aşk açıklar. Güneşe delil, yine güneştir. Sana delil lâzımsa, güneşten yüzünü çevirme.”⁴⁰ demiştir. Böylece aşkla ve ilahî delillerle Allah Teâlâ'ya bağlanan insan, Ateizm fikrinin kökünü yüreğinden çıkarır ve yakîn anlayışıyla şüphesiz imanı yakalar.

“Felsefi veya Teorik Ateizm ise, Tanrı'nın varlığını tartışmaya açarak Teistik inançlara sistematik cevaplar vermekte, onları delillerle bilinçli bir şekilde çürütmeye çalışmaktadır.”⁴¹ “Pratik Ateizm’de insan, daha ziyade günlük yaşamındaki tavır ve davranışlarıyla, hayat tarzı, ilke ve alışkanlıklarıyla, Tanrı’sız bir dünya ve Tanrı’sız bir yaşam kurmayı istemektedir.”⁴²

Tasavvufî düşünce; ilahî aşk ve muhabbeti kişinin hayatının merkezine yerleştirerek, Ateizm düşüncesini reddeder. Kalbi beşerî sıfatlardan temizlenen ve Allah dışındaki bütün aşklardan tamamen hür olan inanan kulun kalbine, Hak Teâlâ yerleşir.⁴³

Muhabbet, nefsi sevgiliye feda etme ve kalbi sevgiliden başkasına yönelmekten engelleme anlamındadır. Bu durum ise, âşığın bütünüyle sevgilisine yönelmesi ve başkasından yüz çevirmesiyle gerçekleşir. Âşık, sevdiğinin güzelliklerini hatırlarken kendi niteliklerini unuttuğu

³⁹ Jules Girardi, “Çağdaş Ateizmin Problemi”, çev. Murtaza Korlaelçi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2000), 394.

⁴⁰ Mevlânâ Celâleddîn Rumî, *Mesnevî-i mânevî*. thk. Reynold A. Nicholson (Tahrân: İntişârât-ı Hermes, 2003), 117.

⁴¹ George Smith, *Atheism The Case Against God* (New York: Godness Press, 1989), 20; Stewart Sutherland, *Atheism and The Rejection of God* (Oxford: Gramecery Books, 1977), 5.

⁴² David Berman, *A History of Atheism* (London: Oxford University Publishing, 1988), 2.

⁴³ Abdülkadir Geylânî, *Sırru'l-Esrâr, Sırların Sırrı*, çev. Mehmet Eren (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2006), 63.

anda, başkalarından yüz çevirmiş demektir. Böylece ikilik fikri, ortadan kalkar.⁴⁴

2.3. Deizm'e Karşı Takvâ ve Verâ Anlayışı

Deizm, Tanrı'nın varlığını, birliğini ve âlemin ilk sebebi olduğunu kabul etmekle beraber salt akla dayalı doğal bir din anlayışı çerçevesinde nübüvveti ve vahyi inkâr eden felsefî bir akım olarak tarif edilebilir. "Deizm, terim olarak, Tanrı'nın varlığını kabul etmekle birlikte dinî doktrinleri reddeden bir anlayışın adıdır."⁴⁵

"Deizm, kutsal ya da aşkın Tanrı düşüncesine yer vermesine rağmen, O'nun aşkınlığından dolayı evrenden ve insandan bir bakıma elini çekmiş yüce bir yaratıcı olarak görür. Dolayısıyla genel itibarıyla bakıldığında, Deizm'in 'kutsal' anlayışı, ne Peygamber, ne de Tanrı'ya ait bir din içerir. Oysa Allah Teâlâ, başta semavî dinler olmak üzere, birçok dinde yaratıcı bir güç olmanın yanında evreni ve insanı yöneten ve yönlendiren üstün bir varlık olarak düşünülür. Bu bağlamda Deizm'de vahiy ve peygamberlik inançlarına yer verilmez."⁴⁶

Deist düşünürler, 'doğal din' olarak nitelendirilen salt felsefeye dayalı bir din anlayışını kendilerine temel alarak, sadece akılla temellendirilip kavranan Tanrı'nın varlığını kabul ederler. Dolayısıyla bu anlayışı benimseyenlere göre dinlere, peygamberlere ve ibadetlere gerek yoktur.⁴⁷

Deizm'e göre dinlere, peygamberlere, ibadetlere gerek olmadığı gibi Allah'a karşı sorumluluk duygusuyla, derin bir saygıyla, emir ve yasaklara uyma hassasiyetiyle ve aşkla bağlanmak olan Takvâ anlayışına da gerek yoktur. "Hâlbuki Takvâ kavramı ile ifade edilen korku, gerçekte vahşi bir hayvan görünce hissettiğimiz korku veya ne yapacağı hiç belli olmayan zalim bir idareciden duyulan bir korku değildir. Takvâ anlayışının içerisinde ifade edilen korku, hassas bir sorumluluk bilinci ve çok derin bir sevgi hissinden meydana gelen bir korkudur."⁴⁸ Sorumluluk

⁴⁴ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 488.

⁴⁵ Gustav Mensching, *Dini Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Tekin Kitabevi, 1994), 176.

⁴⁶ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001), 48.

⁴⁷ İsmail Kılıçoğlu, "Deizm", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 311.

⁴⁸ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 108.

bilinci ve sevgi hissi, Allah Teâlâ'ya bağlılığı arttırırken 'korkuya dayalı itaat' yerine 'sevgiye dayalı itaat' duygusunu merkeze koyar.

Deizm anlayışının aksine insan, takvâ ve verâ anlayışıyla Rabbi'nin emirlerine uyar; yasaklarından kaçınır; bir göz açıp kapamalık sürede Allah'ın sevgisini kaybetmekten korkarak O'na aşkla bağlanır; Allah'a karşı kendini sorumlu hissederek O'na ibadet eder; davranışlarını sorumlulukları çerçevesinde şekillendirir. "Bu bağlamda takvâ ve verâ ise, göz açıp kapayınca kadar kısa bir sürede bile olsa, kalbin Allah'a olan ilgisini dağıtan her şeyden uzaklaşmasıdır."⁴⁹

Bu noktada takvâ ve verâ, kulun kalbinin bir an olsun Allah Teâlâ'dan ayrılmamasına dikkat etmesidir. Böylece kulun rızâ yahut öfke halinde ancak hak olan sözü söylemesi ve bütün düşüncesini Allah Teâlâ'nın razı olacağı şeye yöneltmesidir.⁵⁰

Teizm, Tanrı'ya ve dine bir bütün olarak inananların zihniyetini, Deizm ise, Tanrı'ya inanıp da dine inanmayanların, en çok da vahiy/peygamber vasıtasıyla iletilen dinin kurumsal boyutuna karşı çıkanların zihniyetini ifade etmek için kullanılır. Dolayısıyla sözü edilen Tanrı, esasında dinin Tanrısı ya da dinî olan Tanrı değil, akıl ile idrâk edilen bir Tanrı'dır.⁵¹

Deizm, Tanrı'yı insanlardan ve evrenden uzak görür. "Deizm'e göre; Tanrı'nın, evreni ve evrenin içerisinde var olanları yarattıktan sonra evrene ve insana herhangi bir müdahalesi olmamaktadır."⁵² O'na göre dinin kutsal kitabı, aklın ışığında analiz edilmeli ve mistik öğelere ve mucizelere yer vermemelidir.⁵³ "Deistler, her türlü irrasyonelliğe karşıdırlar. Tanrı'nın aşkın olduğunu, değişmezliğini, tekligini ve yüceliğini savunurlar. Deistler, duaya karşı mesafelidirler; çünkü duada uygun olmayan bir samimiyetsizlik sezerler ve ibadet etmezler ama yüce bir Tanrı'nın varlığını kabul ederler."⁵⁴

⁴⁹ Tûsî, *Lümâ fi târihi't-tasavvufi'l-İslâmiyyi*, 43.

⁵⁰ Ebû Hafs Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1966), 92.

⁵¹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 87.

⁵² Flew Antony, "Deism", *A Dictionary of Philosophy* (New York: Gramercy Books, 1999), 43.

⁵³ Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 209.

⁵⁴ Gilles Deleuze, *Spinoza: Pratical Philosophy*, çev. Robert Hurley (San Francisco: City Lights Books, 1998), 87.

Tanrı'nın, evreni ve evrenin içerisinde var olanları yarattıktan sonra evrene ve insana herhangi bir müdahalesi olmadığı görüşüne dayanan Deizm anlayışına karşı takvâ ve verâ anlayışıyla insan, Allah'ın emir ve yasaklarına karşı sorumludur ve Hak Teâlâ'ya yoğun bir aşkla ve saygıyla bağlıdır.

Bu bağlamda takvâ ve verâ, kulun kalbinin bir an olsun Allah Teâlâ'dan ayrılmamasına dikkat etmesidir. Bu nedenle Allah katında soy, mal, şöret gibi üstünlükler hiçbir şey ifade etmez.⁵⁵ Allah için en büyük üstünlük ölçüsü, Takvâ'dır. Bu bağlamda Takvâ, O'nun azabının korkusundan O'na isyan etmeyi terk etmektir. O'nun hoşuna gitmeyen şeylerden vazgeçmektir.

İnsan iradesini şekillendiren ve yönlendiren bir güç olan Takvâ, Allah ile kul arasında sevgi merkezli bir korku anlayışı oluşturur. Allah'ın emir ve yasakları hususunda sınırları önemsemeyerek aşma, ya da onların zıtlarına yönelme dürtüsüne karşı koyma yeteneğine de, 'Takvâ' denir.⁵⁶ İnsan ruhunda onu sürekli iyiliklere yönlendiren bir iyilik dürtüsü vardır ki, bu dürtü, insanı sürekli iyiliklerle beraber eder ve onu kötülüklerden uzak kılar.

Deizm'de âlemi bir defa yaratan ve sonrasında herhangi bir müdahalede bulunmayan aşkın bir Tanrı anlayışı vardır. Yaratıcı bir Tanrı tasavvurunu kabul etmesi dolayısıyla Deizm, Teistik anlayışlar içerisinde sayılabilir. Ancak âleme müdahale etmeyen, bir anlamda âlemi kendi haline bırakan bir Tanrı anlayışı, Teistik dinlerin Tanrı anlayışıyla çelişmektedir.⁵⁷

“Deistler; peygamberlik, vahiy ve mucize gibi durumları benimsemeyen, bunun yerine akıl dini denilen tamamıyla felsefî ve aklî olan bir din kabul etmişlerdir. Tanrı'nın yarattığı bu âleme herhangi bir müdahalesine gerek kalmadığı için vahiy, peygamber ve dine de gerek kalmamaktadır.”⁵⁸

Deizm anlayışı yerine peygamberliği, hesap gününü, ahirete imanı

⁵⁵ Sühreverdî, *Avârîfü'l-maârif*, 89.

⁵⁶ Dihlevî, *Huccetullâhî'l-bâliğâ*, 265.

⁵⁷ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Selçuk Yayınları, 1994), 179.

⁵⁸ Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, 224.

ve sorumluluğu benimseyen insan, takvâ ve verâ anlayışıyla davranışlarını düzenler. Bu bağlamda takvâ ve verâ, Allah'tan gelen bir nur ile O'nun sevabını ümit ederek O'na itaat etmek olduğu için, insana hem vicdan merkezli bir bakış açısı, hem de sorumluluk bilinci kazandırır.⁵⁹

Allah Teâlâ'ya vicdan merkezli bir bakış açısıyla bağlanarak sorumluluklarının farkındalığını yakalayan bir kul için, inanç ve sevgi duygusu en üst düzeyde yaşanabilir. Takvâ, Allah'a kulluk yolunun en önemli derecesidir. Kullar, onunla bir üst dereceyi fark ederler ve onunla ürettikleri işleri temizlerler. Çünkü Allah, onunla rızâ ve sevgisi istenilmeyen hiçbir işi kabul etmez.

2.4. Agnostisizm'e Karşı Rızâ ve Yakîn Anlayışı

Agnostisizm kelimesi, etimolojik olarak Yunancada 'bilinmeyen' veya 'bilememek' anlamlarına gelir.⁶⁰ "Popüler anlamda Tanrı'ya inananmayan kişiye Ateist denirken Tanrı'ya ne inanan ne de inananmayan kişiye 'Agnostik' denir. Ancak daha teknik anlamda Agnostisizm, Tanrı'nın var olduğunu ya da yok olduğunu gerekçelendirmede insan aklının yeterli rasyonel zemine sahip olma kapasitesinin bulunmadığını ileri süren görüştür."⁶¹

Agnostisizm'i, Tanrı'nın varlığı konusunda yargıda bulunmaktan kaçınmak, bir tür şüphecilik veya kararsızlık olarak değerlendirmek mümkün iken ikinci çeşit Agnostisizm'i, hakkında yeterli delil olmadığı için Tanrı'nın varlığını kabul etmemek şeklinde ifade etmek uygundur.⁶²

"Agnostik, Tanrı'nın ne varlığına ne de yokluğuna inanan, her iki konuda da ciddi kuşku içinde olan, 'yargısı olamayan' veya 'yargısını askıya almış' olan kişidir. Tanrı'nın varlığı ya da yokluğunu bilmeyi insanî kapasitenin üstünde yani imkânsız görerek ve asla bilinemeyeceğini id-

⁵⁹ Muhâsibî, *Riâye li hukûkillâh*, 65.

⁶⁰ Peter Saint-Andre, *Agnosticism* (New York: The Ism Book, 2012), 86.

⁶¹ Alvin Plantinga, *Agnosticism, A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*, ed. Jonathan Dancy, Ernest Sosa, Matthias Steup (Hong Kong: Blackwell Publishing, 2010), 223.

⁶² Thomas Huxley, *Agnosticism, Collected Essays: Volume V: Science And Christian Tradition* (New York: D. Appleton and Company Press, 1902), 239.

dia ederek Tanrı'nın varlığına inanmama durumuna Güçlü Agnostisizm denir ki; bu tutumu benimseyen Agnostikler, bilgisi olmayan şeylere inanmayı uygun bir epistemolojik duruş olarak görmediği için Tanrı'ya inanmazlar.⁶³

Agnostizm anlayışına karşın tasavvufî anlayışta insan, Rabbi'ne teslim olmuştur ve O'nun varlığından şüphesiz bir şekilde razı ve memnundur. Bu bağlamda hakiki rızâ, kulun Allah'tan 'Rab' olarak memnun olması olduğu kadar, aynı zamanda Rabbi'nin de kendisinden memnun olduğunu fark etmesidir. İşte bu teslimiyet ve Rabbin takdirinden hoşnutluk, 'doğru bir duruştur'. "Başka bir ifadeyle Allah Teâlâ'nın iradesi karşısında hiçbir şüpheye kapılmadan gerçek anlamda 'doğru durmak' demektir."⁶⁴

Agnostizm'e karşı tasavvufî düşüncede insan, içerisinde şüphe bulunmayan iman anlayışı olan yakîn fikriyle Rabbine bağlıdır. Bu noktada içerisinde hiç şüphe bulunmayan iman olan yakîn'in en küçük parçası bile kalbe ulaştığında, onun içini nur ile doldurur; orada bulunan şüpheleri dağıtır.⁶⁵

Yakîn imanı tecrübe eden bir kul, Allah'ın hiçbir emir ve yasağına ya da hükmüne karşı herhangi bir şüphe ve tereddüt taşımaz. Rızâ ve yakîn anlayışı sayesinde, Rabbi'ni seven aynı zamanda O'nun verdiği her nimetten ve imtihandan razı ve memnun olan bir kul, o nimetin ve acının büyüklüğünü zihninde, algısında ve gönlünde küçültür.

"Agnostisizm'in güçlü formunu savunan insan, Tanrı'nın varlığı hakkında sadece kanıtlara sahip olmadığını ileri sürmekle kalmaz; aynı zamanda bu tür kanıtların hiç kimse için bulunmadığını, hiç kimsenin Tanrı'nın var olduğunu bilme imkânının bulunmadığını dolayısıyla Teizm'in rasyonel olarak gerekçelendirilmesinin mümkün olmadığını da ileri sürer."⁶⁶

Epistemolojik duruşları farklı olsa da Tanrı'ya inanmama noktasında Ateistler ile Güçlü Agnostiklerin vardığı sonuç aynıdır. Ateizm ile Ag-

⁶³ Plantinga, *Agnosticism, A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*, 223.

⁶⁴ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 267.

⁶⁵ Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyrî*, 301.

⁶⁶ Plantinga, *Agnosticism, A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*, 10.

nostisizm arasında tercihte bulunarak bilim adına konuşan, tutarlı bir bilim adamının gideceği nokta, Ateizm değil, Agnostisizm olmalıdır.⁶⁷

Ateizm'in aksine Agnostisizm, dua için kapıyı aralıklı bırakmaktadır. Agnostik olmak, dua edememek anlamına gelmemektedir. Ancak Tanrı'nın varlığı konusunda şüphesi bulunan kimsenin, başka konularda olduğu gibi, bu tür konularda dua etmemesinin hiçbir sebebi yoktur.⁶⁸

Agnostizm'e karşı tasavvufî düşüncede insan, şüphesiz iman denilen yakîn anlayışıyla Rabbi'ne bağlanır. Bu bağlamda yakîn, kuşkunun ortadan kalkması ve oluşan inanç nedeniyle bilinmeyen hakkındaki sakinlik ve tatmin duygusudur.⁶⁹ "Tasavvuf geleneğinde önemli bir merete olan ariflik makamı için 'ehl-i yakîn' ifadesi de kullanılmaktadır."⁷⁰

Rızâ'yı anlamlı kılan duygu ise, yakîn duygusudur. "Bu bağlamda Habîbî Acemî'ye (ö. 130/747) sordular: 'Allah'ın rızâsı nerededir?' Bu soruya cevaben o da: 'Münafıklık tozu olmayan gönüldedir.' dedi."⁷¹ Kalp, eğer Rabbine karşı dürüstse, o kalpte Allah'a karşı duyulan sevgi ve memnuniyet duygusu vardır.

Allah'a karşı dürüst olan kalp, Rabbinden memnun; Rabbi de o kuldandan memnundur. Bu hususta Rabbimiz, "Ey imanın huzuruna kavuşmuş insan, Sen Rabbi'nden memnun, Rabbi'n senden memnun olarak Rabbi'ne dön. Böylece seçkin kullarımın arasına sen de katıl. Gir cennetime."⁷² buyurmaktadır.

Tanrı'nın varlığı konusunda yargıda bulunmaktan kaçınan ve Allah'a karşı bir tür şüphecilik veya kararsızlık içerisinde bulunan Agnostizm'e karşı tasavvufî düşüncede Rabbe her durum ve şartta teslim olmak ve Hak Teâlâ'dan razı olmak gereklidir. Bu noktada rızâ, kaderin

⁶⁷ Kasım Küçük kalp - Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi: Felsefî Temeller* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 25.

⁶⁸ Anthony Kenny, "Agnosticism and Atheism, Philosophers and God: At the Frontiers of Faith and Reason", çev. Yaşar Türkben, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2012), 167.

⁶⁹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 597.

⁷⁰ Muhammed Ali Yıldız, *Akşemseddin'de Allah, Kâinat ve İnsan* (Ankara: Kalem Neşriyat, 2017), 234.

⁷¹ Feridüddin Attâr, *Tezkîretü'l-evliyâ*, haz. Mehmet Zahit Kotku (İstanbul: Dilek Matbaası, 1982), 217.

⁷² el-Fecr 89/28-30.

acı tecellileri karşısında kalbin huzur içerisinde bulunmasıdır. O, Allah Teâlâ'nın ezeli tercihini fark eden kulun, Rabbi'nin kendisi hakkındaki tercihinin kendisi için yaptığı tercihten daha iyi olduğunu kavrayarak sızlanmayı ve şikâyeti bırakmasıdır. "Yakîn ise, şüphesiz imanın temelidir. Allah Teâlâ, yakîn denilen şüphesiz iman sayesinde tanınır."⁷³

Agnostisizm, Tanrı'nın bilinemezliğini temellendirmeye çalışırken Tanrı'nın tarifsizliği fikrinden hareket eder. Agnostikler, Tanrı hakkında konuşmanın oldukça imkânsız olduğunu ifade ederler.⁷⁴ "Evrensel Agnostisizm, belirli bir konuyla sınırlı değildir. Onlar, sadece duyuların güvenilirliğine değil, aklın da güvenilir ve zayıf olduğuna işaret etmiştir."⁷⁵

Agnostikliğin felsefi konumunu kabul eden kişi, Tanrı'nın var olduğuna olan inancın ya da Tanrı'nın var olmadığı inancının rasyonel olmadığını savunur.⁷⁶ "Teolojik veya Dinî Agnostisizm ise, Tanrı'nın var olup olmaması konusunda bir agnostisizmden ziyade, Tanrı'nın varlığının mahiyetine veya nasıl olduğuna dair bir agnostisizmi içerir."⁷⁷

Tanrı'nın bilinemezliğini temellendirmeye çalışırken Tanrı'nın tarifsizliği fikrinden hareket eden ve Tanrı hakkında konuşmanın oldukça imkânsız olduğunu ifade eden Agnostisizm'e karşı tasavvufî düşüncede insan, şüphesiz iman inancı olan yakîn anlayışıyla Rabbi'ne bağlıdır. Bu noktada yakîn, şüphe ve tereddüde meydan bırakmayan doğru bilgidir. Delillerle değil, iman gücüyle apaçık Rab Teâlâ'ya inanmaktır. Bir şeyin gerçekliği konusunda kalbin tatmin olmasıdır.⁷⁸

Yakîn'in sonu, sevinçtir. Yakîn, imanın ruhudur. Rızâ ise, kalbin açılıp genişlemesinden meydana gelir. Kalbin açılması ise, yakîn nurdan kaynaklanır.⁷⁹ Bu manada Rızâ, her konuda kaderin akışına tes-

⁷³ Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyrî*, 305.

⁷⁴ Anthony Kenny, *The Unknown God: Agnostic Essays* (London: Continuum Press, 2005), 2-3.

⁷⁵ Robin Poidevin, *Agnosticism: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 10.

⁷⁶ William Rowe, "Agnosticism" *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (London: Routledge Press, 2015), 72.

⁷⁷ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkân ve Mahiyeti* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2004), 42.

⁷⁸ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 222.

⁷⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 78.

lim olmak, her hali güzel ve hoş karşılayıp Allah'ın kaza ve takdirini başkasına şikâyetten vazgeçmektir.⁸⁰ “Tasavvuf erbabının önde gelen şahsiyetlerinden Akşemseddin, rızâ halinin devamlılığının kişiyi sıddıkiyyet makamına çıkaracağını ifade etmektedir.”⁸¹

Sonuç

Tanrı'nın varlıklar âlemi içerisinde her şey olduğuna inanarak yada yaratılmış her şeyin Tanrı olduğunu ifade ederek Allah Teâlâ'yı yaratılmışlar seviyesine düşüren Panteizm anlayışı yerine tasavvufî düşüncede insan, tevhid ve kulluk anlayışıyla Rabbi'ne bağlıdır. Zihinde Tanrı fikrine sahip olmamak anlamına gelen Ateizm'in aksine tasavvufî düşüncede insan, kulluk ve hürriyet anlayışıyla Rabbi'ne bağlıdır.

Aklî bir Tanrı anlayışını benimseyen ve buna karşılık din, peygamber, vahiy anlayışına sahip olmayan Deizm'in aksine tasavvufî düşüncede insan, yine kulluk ve hürriyet anlayışıyla Rabbi'ni hayatının merkezine alır. Agnostizm'e karşı tasavvufî düşüncede insan, kulluk ve hürriyet anlayışı içerisinde Rabbi'ne şüphesiz bir imanla bağlanır.

Tasavvufî düşünce, Tanrı inancına sahip olmayan Ateizm yerine ilahî aşkı ve muhabbeti merkeze alır. Panteizm, yaratan ile yaratılanı bir bütün ve aynı şeyler olarak kabul eder. Bu anlayış, varlığın birliğini, Tanrı ile tabiatın bir bütünlük içerisinde aynı şey olduğunu ileri sürmektedir.

Peygamberlik, vahiy ve mucize gibi durumları benimsemeyen ve âleme müdahale etmeyen Deizm anlayışı yerine peygamberliğe, hesap gününe, ahirete imana ve sorumluluğa inanan insan, takvâ ve verâ anlayışıyla davranışlarını şekillendirir. Agnostizm'e karşın insan, tasavvufî anlayışta Rabbi'ne teslim olmuştur ve O'nun varlığından şüphesiz bir şekilde razı ve memnundur.

Kaynakça

Andre, Peter Saint. *Agnosticism*. New York: The Ism Book, 2012.

⁸⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 176.

⁸¹ Muhammed Ali Yıldız, *Osmanlı'nın Bilgeleri Akşemseddin -8-* (İstanbul: İlke Yayınevi, 2017), 115.

- Ankaravî, İsmail. *Minhâcü'l-fukarâ*. haz. Saadettin Ekici. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Antony, Flew. "Deism". *A Dictionary of Philosophy*. 38-47. New York: Gramercy Books, 1999.
- Arıcan, Musa Kazım. *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*. İstanbul: İz Yayınları, 2004.
- Ateş, Mustafa. "Baha Tevfik'in Tanrı Problemine Yaklaşımı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 259-280.
- Attâr, Feridüddîn. *Tezkiretü'l-evliyâ*. haz. Mehmet Zahit Kotku. İstanbul: Dilek Matbaası, 1982.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Selçuk Yayınları, 1994.
- Bayraktar, Mehmet. *İslâm İbadet Fenomenolojisi*. Ankara: Doğu Matbaacılık, 1987.
- Berman, David. *A History of Atheism*. London: Oxford University Publishing, 1988.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- Celâleddîn Rumî, Mevlânâ. *Mesnevî-i mânevî*. thk. Reynold A. Nicholson. Tahrân: İntişârât-ı Hermes, 2003.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çelik, İsa. *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.
- Deluze, Gilles. *Spinoza: Pratikel Philosophy*. çev. Robert Hurley. San Francisco: City Lights Books, 1998.
- Demirli, Ekrem. "Vahdet-i Vücûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/431-435. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Huccetullâhi'l-bâliğa*. Kâhire: Dârü't-Türâs, 1985.
- Draper, Paul. *Atheism and Agnosticism*. New York: The Stanford of Philosophy Publishing, 2017.
- Erdem, Hüsamettin. *Bazı Felsefe Meseleleri*. Konya: Hüner Yayınları, 2009.
- Erdem, Hüsamettin. *Bir Tanrı Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1990.

- Geylânî, Abdülkadir. *Sırru'l-Esrâr, Sırların Sırrı*. çev. Mehmet Eren, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2006.
- Girardi, Jules. “Çağdaş Ateizmin Problemi”. çev. Murtaza Korlaelçi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2000), 365-398.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Huxley, Thomas. *Agnosticism, Collected Essays: Volume V: Science And Christian Tradition*. New York: D. Appleton and Company Press, 1902.
- Hyman, Gavin. *Atheism in Modern History, The Cambridge Companion of Atheism*. ed. Michael Martin. New York: Cambridge University Press, 2007.
- İbn Arabî, Muhyiddîn. *Futûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrârî'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*. Beyrût: Dâru's-Sâdır, 1994.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed. *Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1980.
- Kenny, Anthony. “Agnosticism and Atheism, Philosophers and God: At the Frontiers of Faith and Reason”. çev. Yaşar Türkben. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, 11/158-172.
- Kenny, Anthony. *The Unknown God: Agnostic Essays*. London: Continuum Press, 2005.
- Kılhoğlu, İsmail. “Deizm”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. 308-314. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Konevî, Sadreddin. *Tasavvuf Metafiziği: Miftahu'l-Gayb*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayınları, 2010.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Risâletü'l-Kuşeyrî*. Beyrût: Dâru'l-Hayr, 2003.
- Küçükkalp, Kasım - Cevizci, Ahmet. *Batı Düşüncesi: Felsefî Temeller*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Martin, Michael. *Atheism: A Philosophical Justification*. Philadelphia: Temple Publishing, 1990.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
- Mensching, Gustav. *Dinî Sosyoloji*. çev. Mehmet Aydın. Konya: Tekin Kitabevi, 1994.

- Muhâsibî, Hâris. *Riâye li hukûkillâh*. Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîseti, 1970.
- Plantinga, Alvin. *Agnosticism, A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*. ed. Jonathan Dancy, Ernest Sosa, Matthias Steup, Hong Kong: Blackwell Publishing, 2010.
- Plantinga, Alvin. *Agnosticism, A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*. Hong Kong: Publisling, 2010.
- Poidevin, Robin. *Agnosticism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Reçber, Mehmet Sait. *Tanrı'yı Bilmenin İmkâm ve Mahiyeti*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2004.
- Rowe, William. "Agnosticism". *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. 68-76. London: Routledge Press, 2015.
- Sayın, Esmâ. *Tasavvuf Eğitimi Hafıza Teknikleriyle Tasavvuf Kavramları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Sayın, Esmâ. *Tasavvuf Terapisi*. İstanbul: Hayy Kitap, 2020.
- Sayın, Esmâ. *Tasavvuf Terapisi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2014.
- Smith, George H. *Atheism: The Case Against God*. New York: Prometheus Book, 2003.
- Smith, George. *Atheism The Case Against God*. New York: Godness Press, 1989.
- Sutherland, Stewert. *Atheism and The Rejection of God*. Oxford: Gramecery Books, 1977.
- Sühreverdi, Ebû Hafs. *Avârifü'l-maârif*. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1966.
- Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. İstanbul: Şehir Yayınları, 2000.
- Topaloğlu, Aydın. *Tanrı Tanmazlığın Felsefi Boyutları Teizm Ya Da Ateizm*. İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2001.
- Topaloğlu, Aydın. *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanmazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: Furkan Yayınları, 2001.
- Tûsî, Serrâc. *Lümâ fi târihi't-tasavvufi'l-İslâmiyyi*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyyeti, 2001.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1996.
- Yıldız, Muhammed Ali. "Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufi Görüşleri". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 118-132.

- Yıldız, Muhammed Ali. "Hüdayi ve Bazı Tasavvufî Görüşleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 62 (2019), 176-193.
- Yıldız, Muhammed Ali. *Akşemseddin'de Allah, Kâinat ve İnsan*. Ankara: Kalem Neşriyat, 2017.
- Yıldız, Muhammed Ali. *Osmanlı'nın Bilgeleri Akşemseddin -8-*. İstanbul: İlke Yayınevi, 2017.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.

Summary

Sufism is a spiritually oriented lifestyle. Sufism, indeed, provides us with very important opportunities to deepen our understanding of human beings, life and the world. Sufi understanding is an extremely important way to understand what existential and permanent values are and to discover ourselves. A person who succeeds in discovering himself gets to know his 'Self' and his 'Lord' thanks to Sufism. Sufism is connecting to Allah Almighty with divine love and affection.

In the Sufi approach, it is advocated that everything comes from Allah Almighty and depends on Him. In the understanding of pantheism, it is believed that God is in everything in the world of beings or that everything created is God, and Allah Almighty is reduced to the level of creatures. In Sufi thought, humanbeing is dependent on his Lord with the understanding of monotheism and servitude.

Atheism reveals an unbelieving or denying human model. In short, it defends the idea of 'Godlessness'. In Sufi thought, on the contrary, humanbeing is dependent on his Lord with the understanding of servitude and freedom. Deism includes the idea of a holy or transcendent God. However, it sees Him as a supreme creator who has, in a sense, withdrawn from the universe and humanity due to His transcendence, and does not have an understanding of religion, prophets or revelation. In Sufi thought, in contrast, humanbeing puts his Lord at the center of his life, again with the understanding of servitude and freedom.

Contrary to Agnosticism, which avoids making judgments about the existence of God and has a kind of scepticism or indecision towards

God, in Sufi thought, humanbeing connects to his Lord with an undoubted faith within the understanding of servitude and freedom.

In the God-universe relationship, Pantheism, which is the immanent understanding of God, stands against the transcendental and Creator God concepts. This understanding eliminates the duality of existence, such as the Creator and the created, and asserts the unity of existence, advocating that God and nature are the same and integrated thing.

However, according to Unity of Existence, Allah is not at all similar to any of the created beings in any way. His essence cannot be comprehended by created beings. While pantheists do not attach importance to divine religion, worship, religious ceremonies, the afterlife, orders and prohibitions, these are very important concepts in the understanding of Unity of Existence.

According to the perception of pantheism, God is everything and everything is God. According to this understanding, there is no distinction between God-universe-human, and such a distinction is an illusion of the mind. Those who accept pantheism regard the creator and the created, the agent and the work, as the same. However, these are the attributes of created things and Allah is far from such attributes.

However, according to Sufis, the universe changes and disappears every moment. In other words, the universe is just a reflection of the names and attributes of Almighty Allah. In Sufi thought, Allah Almighty is a unique, unique and perfect Creator. He cannot be reduced to the level of creatures. He is the Creator, all beings other than Him are created. At this point, Unity of Existence is a thought of exclusivity.

The term atheism is a philosophical movement that believes that God or gods do not exist. The concept of atheism needs to be examined and evaluated in detail, beyond the general definition of 'not believing in God'.

According to some Atheists, Atheism is not just about rejecting God, it means not having the idea of God in the mind. Sufi thought focuses on divine love and affection instead of Atheism, which does not have a belief in God.

In this sense, humanbeing connects to Allah Almighty with affection and love, and as a direct result of this, he begins to move away from the idea of Atheism. God Almighty settles in the heart of a believer whose heart is cleansed from human attributes and who is completely free from all loves other than Allah. Sufi thought centres on divine love and affection. Atheism, on the contrary, does not have belief in God.

Although Deism includes the idea of a holy or transcendent God, it sees Him as a supreme creator who has, in a sense, withdrawn from the universe and humanity due to His transcendence. Therefore, in general terms, Deism's understanding of the 'sacred' includes neither a Prophet nor a religion of God.

People with deistic thoughts base themselves on an understanding of religion based solely on philosophy, which is described as 'natural religion'. In this way, they accept the existence of God, which can only be grounded and grasped by reason. Therefore, according to those who embrace this understanding, there is no need for religions, prophets and worship.

In the deist approach, there is no belief in religions, prophets or worship. In addition, there is no need for the understanding of Taqwa, which is to be bound to God with a sense of responsibility, deep respect, sensitivity to obey orders and prohibitions, and love. Thus, Sufi thought centres on the understanding of piety and wara, as opposed to the deist understanding.

Agnosticism can be defined as refraining from making judgments about the existence of God, scepticism or indecision. The second type of Agnosticism can be expressed as not accepting the existence of God because there is not enough evidence about it.

An agnostic is a person who believes neither in the existence nor in the non-existence of God, who is in serious doubt about both issues, and who is 'unable to judge' or has a 'suspended judgment'. Contrary to the understanding of agnosticism, in the Sufi understanding, humanbeing has surrendered to his Lord and is undoubtedly content and pleased with His existence. In this context, true consent is not only the

servant's satisfaction with Allah as 'Lord', but also his realization that his Lord is also pleased with him.

Agnosticism refrains from making judgments about the existence of God and maintains a kind of scepticism or ambivalence towards God. On the contrary, in Sufi thought, it is necessary to surrender to the Lord in every situation and condition and to be pleased with God Almighty. At this point, consent is the peace of the heart in the face of the painful manifestations of fate. Consent is when the servant, who realizes the eternal choice of Allah Almighty, stops whining and complaining, realizing that his Lord's choice for him is better than the choice he made for himself.